

Manners of Sitting and Standing in Royal Gatherings of the Safavid Court

Ali Mashhadi Rafi ¹

1. Department of Iranian Studies, Faculty of Humanities, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran. Email: a.mashhadirafi@basu.ac.ir

Article Info

Article Type:
Research Article

Article History:
Received:
1, August, 2024

In Revised Form:
30, November, 2024

Accepted:
23, February, 2025

Published Onlin:
10, March, 2025

Keywords: Safavids,
Majles-e Behesht Ayin,
court culture, Manners
of sitting and standing,
Chehelstun Palace of
Isfahan,.

Abstract

The importance of the manners of sitting and standing of the courtiers and royal officials in most of the royal gatherings and the significance of the established patterns for the location of the officials in such meetings is one of the habitual elements in most of the Iranian courts, which can be found even in various records and non-textual evidences before and after the Safavid era. Nevertheless, one of the facts, for which one can find many proofs and textual evidences in the historiographies and travelogues' notes from the Safavid era is the order of sitting and standing of the courtiers and officials in royal gatherings of the Safavid court, which has been known as in most of the texts of this era as "Majlis-e Behesht Ayin". These manners has been mentioned frequently by many historiographers of the Safavid era, and this part of court culture can be clearly identified in the descriptive writings of travelers as well as the reports of foreign ambassadors to the Safavid court. Because many of them have faced this court etiquette and were required to strictly observe it in the meetings of the Safavid courtiers in the presence of the Shah. This article is aimed to identify the manners of sitting and standing in the court meetings, and furthermore is an attempt to extract the pattern of positions of the courtiers in the presence of the Safavid Shah based on the historical reports and the instructions mentioned in code of conduct of the Safavid era. In the final step, by examining the details of the findings of the prementioned manners of court culture in one of the frescos of the Chehelstun Palace in Isfahan, an attempt is made to identify some details related to sitting and standing in the gatherings of the Safavid court.

Cite this The Author (s): Mashhadi Rafi, A., (2024-2025), A Manners of Sitting and Standing in Royal Gatherings of the Safavid Court, Historical Sciences Studies, Vol.16, No 2, Serial No.38 – Autumn & Winter:(193-218).

DOI: [10.22059/jhss.2025.385806.473755](https://doi.org/10.22059/jhss.2025.385806.473755)

© The Author(s): Mashhadi Rafi, A., Publisher: University of Tehran

1. Introduction

Words like "Majlesiyan" (= Attendees at royal meetings), "Bar-yaftegan" (=Those who have been granted permission to enter royal meetings) or "Qorb-yeftegan" (=Those who have received permission to be close to the king) are among the terms that appear very frequently in the historiographies of the Safavid era. Many pieces of evidence from these texts show that such terms were used both in reference to the Behesht Ayin assembly as the general gathering of Safavid king and his courtiers.

Although at first glance such words might be attributed to the literary style of the Safavid era, the use of such terms in various writings by different authors shows that these words seems to be more than a word stemmed from the literary taste of the writers, but a common recognized term in the official language of the Safavid court, referring to special groups and ranks of courtiers.

Furthermore, in the court manuals from the Safavid era, of which three examples have been identified so far (= "Dastur al-Moluk", "Tazkirat al-Moluk" and "Nasiri's court manual"), terms such as "Muqarrab al-Hazrat" (= the elite close to the king) or "Muqarrab al-Khaqan" (= the elite close to the Khaqan) are often used as a special court title, indicating the ranking of courtiers based on their closeness to the Safavid king. The existence of such titles indicates the existence of a kind of court regulation for ranking courtiers, which must be followed in royal gatherings.

Among courts manners and etiquettes, numerous references to which are found in various places in court manuals as highly emphasized regulation, is the "manner of sitting and standing" of courtiers in the presence of Safavid kings. In other words, the manners of sitting and standing in Behesht-e-Ain gatherings was considered so important in the Safavid court that specific detailed instructions were prepared in this respect.

At the first section of this study, the manners of sitting and standing has been addressed on the basis of the numerous textual evidence regarding this court etiquette in the Behesht Ayin assembly (= the general gathering of the courtiers) within the prementioned court manuals as well as the visual representations of these gatherings in the wall paintings of Safavid governmental monuments in Isfahan. Furthermore, two specific patterns of this court etiquette has been extrated from court manuals and finally, the findings has been compared with the existing records in Safavid historiographies on the pratice of such manners by the courtiers in general gatherings.

The textual and visual evidence examined suggests that there were two seating arrangements: 1) The two-sided arrangement (comprising the right and left sides of the assembly, Table 2) and 2) The one-sided arrangement that only included one side of the assembly. (Table 3)

The two-sided arrangement was undoubtedly used in usual cases of general gatherings, in which the assembly consisted solely of Safavid king and its courtiers. It is worthy to note that this pattern were considered as the usual method of sitting and standing at other royal gatherings. However, when the Safavid king hosted a distinguished guest and his attendants, all the Safavid courtiers were forced to sit together on one side of the court, facing the guests. Visual representations of such seating patterns can be seen in the examples of general gatherings depicted in the inner hall of Chehelsotun Palace in Isfahan.

Given that in the court manuals another place on the left is usually mentioned for the most of the courtiers who were supposed to be seated on the right, it seems that at the time of the

compilation of these manuals, the seating place of the guests was generally on the right side of the Safavid king.

However, it seems that at least until the time of Shah Abbas II, such a rule had not yet become a court tradition, because among the three large wall paintings of Chehelsotun Palace that were executed during the time of this Safavid king, in two images the guest and his attendants are sitting on the right side of the Safavid king (Images 1 and 2), but in the painting of the reception of Nadar Mohammad Khan, the guest and his attendants are on the left side of the king. (Image 3) On the other hand, this difference in the side intended for the guests might indicate that at least until the date of the execution of these wall paintings in the interior of Chehelsotun, the guests had to all sit on the same side, but whether they sat on the right or left side of the assembly depended on the choice of Ishik Aghasibashi of the Divan, who was the organizer of the assembly.

Knowing the two-sided and one-sided patterns of sitting and standing in the presence of the Safavid king will help us to directly examine the details of the wall paintings and other depictions of the Behesht-e-Ayin gatherings, such as the portraits of courtiers, guests and servants, as well as clothing and reception manners, royal orders, etc. Furthermore, the portrait of each person can be recognized by locating the depiction of the courtiers in the paintings based on the place where he sat or stood in the pre-mentioned sitting and standing patterns and comparing the results with the records of the respective gatherings of each painting in the historiographies of the Safavid era.

آداب نشست و ایستادن در گردهمایی‌های عمومی دربار صفوی

علی مشهدی رفیع[✉]

a.mashhadirafi@basu.ac.ir

۱. گروه ایران‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران. رایانامه:

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله:	
علمی - پژوهشی	
تاریخ دریافت:	
۱۴۰۳/۰۵/۱۱	
تاریخ بازنگری:	
۱۴۰۳/۰۹/۱۰	
تاریخ پذیرش:	
۱۴۰۳/۱۲/۰۵	
تاریخ انتشار:	
۱۴۰۳/۱۲/۲۰	

اهمیت ترتیب نشست و ایستادن درباریان در یک نشست و معنادار بودن الگوی محل استقرار صاحب‌منصبان در یک جلسه از جمله عناصر جاری و ساری در دربارهای ایرانی است که حتی در گزارش‌های تاریخی پیش از عصر صفوی نیز می‌توان شواهد قابل توجهی برای آن یافت. با این وجود یکی از موضوعاتی که می‌توان برای آن در متون تاریخی عصر صفوی قرائن و شواهد متنی بسیاری یافت، ترتیب نشست و ایستادن درباریان در گردهمایی‌های عمومی دربار صفوی با نام مجلس بهشت‌آیین است. این موضوع، مورد اشاره بسیاری از تاریخ‌نویسان عصر صفوی بوده و در نوشته‌های سفرنامه‌نویسان و گزارش سفرای خارجی نیز می‌توان آشکارا این بخش از فرهنگ درباری را شناسایی کرد. چراکه بسیاری از آنها با این ادب درباری روبه‌رو بوده و ملزم به رعایت دقیق آن در نشست‌های درباریان صفوی در حضور شاه بوده‌اند. در این مقاله در گام نخست به اهمیت آداب نشست و ایستادن در مجالس درباری پرداخته می‌شود و در گام بعدی تلاش می‌شود تا بر پایه گزارش‌های تاریخی و شواهد موجود در دست‌نویس‌های درباری دوره صفوی الگوی نشست و ایستادن درباریان در حضور شاه صفوی استخراج‌شده و در یکی از نقاشی‌های دیواری کاخ چهل‌ستون در اصفهان به آزمون گذاشته شود.

واژه‌های کلیدی: صفویان، مجالس درباری، مجلس بهشت‌آیین، آداب نشست، فرهنگ درباری.

استناد: مشهدی رفیع، علی؛ (۱۴۰۳). آداب نشست و ایستادن در گردهمایی‌های عمومی دربار صفوی، پژوهشهای علوم تاریخی، پژوهشهای علوم تاریخی، سال ۱۶، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳، شماره پیاپی ۳۸. (۱۹۳-۲۱۸).
DOI: 10.22059/jhss.2025.380234.473734

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

<https://doi.org/10.22059/jhss.2025.380234.473734>

۱. مقدمه

واژه‌هایی مانند «مجلسیان»، «باریافتگان» یا «قرب یافتگان» از جمله اصطلاحاتی هستند که با بسامد بسیار زیاد در تاریخ‌نگاری‌های به‌جای‌مانده از عصر صفوی دیده می‌شوند. شواهد بسیاری از این متون نشان می‌دهد که این اصطلاح هم دربارهٔ مجلس بهشت‌آیین^(۱) به عنوان گردهمایی عمومی درباریان صفوی و هم برای دیگر گردهمایی‌های درباری به کار می‌رفته است. اگرچه در نگاه نخست چنین واژگانی را می‌توان به سبک ادبی متون درباری دوره صفوی نسبت داد، ولی کاربرد این دست از ترکیبات همسان در نوشته‌های گوناگون توسط نویسندگانی مختلف نشان می‌دهد این واژه‌ها بیش از آنکه از ذوق ادبی نویسندگان سرچشمه گرفته باشند، یک اصطلاح رایج در زبان رسمی دربار صفوی هستند که به دست‌ویژه‌ای از درباریان اشاره دارند. برای نمونه در «روزنامهٔ ملا جلال منجم یزدی»، «قصص خاقانی» نوشته ولی قلی شاملو و «خلد برین» نوشته محمد یوسف واله اصفهانی که سه تاریخ‌نگاری شناخته‌شده عصر صفوی هستند می‌توان شواهد پرشماری از این واژگان یافت که موارد زیر تنها نمونه‌هایی از آن هستند:

«[...] در ساعت نزول ولیمحمد خان [= والی و حاکم بلخ و توابج] قاصدی تندتر از باد شمال به اردوی معلی فرستاد که نوید ورود موکب ولیمحمدخان به گوش هوش باریافتگان مجلس بهشت آئین رسانده و در عرض سیزده روز قاصد از مرو به اصفهان آمد [...]» (منجم یزدی، ۱۳۶۶: ۴۳۶)

«[...] هم در اواخر این سال بعز عرض قرب‌یافتگان بزم بهشت‌آیین رسید که صفی قلی خان خلف ذوالفقارخان که حاکم ولایت خوشان بود، خبط دماغ به هم رسانیده [...]» (شاملو، ۱۳۷۴: ۱۶)

«[...] چون مقصود از آمدن آن بود که ترتیب شرف پای‌بوس و مکان جلوس هر یک از مجلسیان مجلس بهشت‌آیین را به رسم و آیین پیشین تحقیق نموده به عرض اقدس رسانند [...]» (واله اصفهانی، ۱۳۸۲: ۵)

افزون بر این در دستورنامه‌های درباری به جای مانده از دوره صفوی^(۲) که تاکنون سه نمونه از آن‌ها شناسایی شده‌اند، بارها واژه‌هایی مانند «مقرب الحضرت» یا «مقرب الخاقان» در جایگاه یک عنوان درباری ویژه دیده می‌شوند که ریشه در واژه عربی «قرب» در معنای نزدیک داشته و دلالت بر رتبه‌بندی درباریان بر مبنای میزان نزدیک بودن آنها به پادشاه صفوی دارند. کاربرد این واژه‌ها نشان از وجود گونه‌ای نظم و آداب درباری مشخص برای رتبه‌بندی درباریان و حضور صاحبان این القاب در مجالس بهشت‌آیین و

سایر گردهمایی‌های شاهانه درباری دارند (مشهدی رفیع، ۱۴۰۱: ۱۰-۱۳). از جمله این آداب که بسیار مورد تأکید این دستورنامه‌های درباری است و اشاره‌های آشکار و مشخصی به آن در جای جای این نوشته‌ها آمده است، موضوع «شیوه نشست و ایستادن» درباریان در حضور پادشاه صفوی است. به سخن دیگر شیوه نشست و برخاست در مجالس بهشت‌آیین تا آن میزان در دربار صفویان مهم تلقی می‌شد که برای جزئیات آن هم دستورهایی از پیش فراهم آمده بود. برای نمونه در دستورالملوک نوشته میرزا رفیعی جابری انصاری که اساساً برای معرفی مناصب درباری به نگارش درآمده است، هنگامی که نویسنده به معرفی منصبی پرداخته، جای نشست یا ایستادن صاحب آن منصب در «مجلس بهشت‌آیین» را نیز مشخص کرده است که نمونه‌های زیر تنها بخش از این دستورها است:

«در بیان شغل مقرب الخاقان منجم باشی [...] در مجلس بهشت‌آیین بی تاج و طومار بعد از

خلیفه الخلفاء می‌نشسته‌اند.» (میرزا رفیعا، ۱۳۸۵: ۲۲۱)

«در بیان شغل مقرب الخاقان مهرداد مهر همایون [...] در مجلس بهشت‌آیین، مهر مزبور را

حمایل می‌نمود و در دست چپ بعد از عالیجاه مزبور مجلس نشین با تاج و طومار می‌نشست

[...]» (میرزا رفیعا، ۱۳۸۵: ۲۲۱)

«در بیان شغل مقرب الخاقان مستوفی سرکار خاصه [...] در مجلس بهشت‌آیین طرف دست

راست با تاج و طومار بعد از حاکم اردبیل می‌نشست [...]» (میرزا رفیعا، ۱۳۸۵: ۲۲۴)

در این نوشته برآنیم که با توجه به اشاره‌های پرشمار در دستورنامه‌های درباری به جای مانده از دوره صفوی به آداب نشست و ایستادن در مجالس بهشت‌آیین به عنوان گردهمایی‌های عمومی درباریان و سایر شواهد متنی و تصویری به‌جای مانده از این مجالس مانند برخی نقاشی‌های دیواری بناهای دولخانه صفویان در اصفهان، به این ادب درباری پرداخته تا به الگوهای مشخصی از آن و شیوه انجام آن در مجالس یادشده دست یابیم.

۲. نشست و ایستادن در دربارهای ایرانی

اهمیت ترتیب نشست و معنادار بودن الگوی محل قرار گرفتن صاحب‌منصبان در نشست‌های درباری از جمله عناصر جاری در دربارهای ایرانی بوده که به سادگی می‌توان در گزارش‌های تاریخی پیش از عصر صفوی شواهد چشمگیر و پرشماری برای آن یافت. برای نمونه جاحظ، ادیب و حکیم سده‌های ۲ و ۳ ق، در کتاب «التاج» درباره آداب نشست و برخاست در دربار پادشاه ساسانی چنین می‌نویسد:

«[...] و چون [پادشاه] نشست فرماید همگان یکباره نشینند مگر آنکه در ردیف اول و به شاه

نزدیکتر است به جلوس مبادرت کند و چون نشست این طبقه تمامی یابد، ردیف دوم نشینند و پس

از آخرین فرد طبقه دوم نخستین فرد ردیف سوم و چون هر طبقه‌ای را شخص اولی و فرد آخری است سزاوار آن است که ترتیب نشست را در نگرند یعنی نخست آنکس **نشیند** که برتر است و بر آن گروه سراسر است، همچنان تا آنکه به آخرین فرد آن طبقه نوبت نشست در رسد. [...]» (جاحظ، ۱۳۸۶: ۱۱۲).

و یا در گزارش‌های مربوط به دوران پس از اسلام، به ویژه از دوره خلفای عباسی به این سو، تحت تأثیر آداب درباری ایران دوره ساسانی، ادب خاصی برای شیوه به حضور رسیدن و جایگاه ایستادن در بارگاه خلیفه، سلطان و یا پادشاه رعایت می‌شد که هلال بن مُحَسِّن صابی، ادیب و تاریخ‌نگار سده‌های ۴ و ۵ ق، در کتاب «رسوم دارالخلافة» به صورت زیر به جزئیات این آداب در دوره القائم بامر الله^(۳) می‌پردازد که گاه فواصل میان صاحب‌منصب و تخت خلیفه را نیز شامل می‌شود:

«[...] اگر خلیفه قصد بار همگانی داشته باشد، «خادم حرمی نامه بر» بیرون می‌آید و حاجب حاجبان را می‌طلبد. [...] او موظف است که هر کدام از افراد را به جایی که دارند بیاورد. وی بیرون می‌آید و ولیعهد را و یا اولاد خلیفه را فرا می‌خواند، سپس وزیر داخل می‌شود و [...] پس از بوسیدن زمین پیش می‌رود تا به خلیفه نزدیک شود و [...] بر می‌گردد تا وقتی به پنج ذراعی سمت راست تخت برسد. سپس سپهسالار وارد می‌شود و زمین را می‌بوسد و در سمت چپ تخت می‌ایستد. آن گاه اصحاب دواوین و نویسندگان و سپس سرداران که در پیشاپیش ایشان خلفای حاجبانند به ترتیب مقام و دعوت‌شان می‌آیند و در چپ و راست بر طبق رسم شان می‌ایستند. آن گاه به بنی هاشم و به کسانی که دُئیات پوشیده‌اند و نیز کسانی که متصدی کار نمازند ندا داده می‌شود که به نزدیک بساط بیایند و سلام بدهند و تک تک بایستند. سپس قضات خوانده می‌شوند. از میان آن‌ها، آن که قاضی القضاات است، پیش می‌رود و سپس کسی که قاضی حضرت است و آن گاه بار عام داده می‌شود و لشکر داخل می‌شوند و در دو صف میان دو ریسمان که در صحن سلام کشیده شده است می‌ایستند [...]» (صابی، ۱۳۹۶: ۸۴-۸۳).

این گزارش نشان می‌دهد که آداب نشست و ایستادن در حضور افرادی مانند پادشاه، خلیفه یا سلطان که در رأس هرم قدرت قرار دارند، نه تنها پس از گذشت نزدیک به چهار سده از فروپاشی امپراتوری ساسانی همچنان در گستره جغرافیایی خاورمیانه جاری بوده، بلکه عناصری مانند ایستادن دوسویه در چپ و راست مجلس، رعایت فاصله مناسب از مکان نشست و ولینعمت و ترتیب بار یافتن درباریان به گونه‌ای مفصل‌تر و گاه مشخص‌تری درآمده است. به گونه‌ای که منصب «حاجب حاجبان» در چارچوب وظایف خود در انجام تشریفات دربار خلیفه، به نظارت بر رعایت نظم در آداب درباری نیز می‌پردازد.

افزون بر این، اشاره‌های بسیاری به ترتیب نشست درباریان در حضور امرا و فرمانروایان در تاریخ‌نگاری‌های سلسله‌های حاکم بر ایران پس از اسلام دیده می‌شود

که تداوم رعایت این ادب درباری در ادوار گوناگون تاریخ ایران را نشان می‌دهد. برای نمونه ابوالفضل بیهقی دبیر در تاریخ بیهقی در بخشی که به «احوال بوسهل محمد بن حسین زوزنی عارض و فروگرفتن او» پرداخته است، به بازخوانی نامه‌ای می‌پردازد که در آن به درگیری زیردستان آلتون‌تاش در حضور وی اشاره رفته است و نویسنده نامه بهانه آغاز این درگیری را این گونه گزارش می‌کند: «[...] امروز آدینه خوارزمشاه بار داد و اولیا و حشم بیامدند و قائد ملنجوق سالار کجالتان سرمست بود نه [به] جای خود نشست بلکه فراتر آمد. [...]» (بیهقی، ۲/۱۳۷۴: ۴۵۹). از این رو آشکار است که رعایت ادب نشستن در جای خود و پرهیز از نزدیک‌تر نشستن نسب به جایگاهی که برای هر شخص در نظر گرفته شده است تا آن اندازه مهم بود که عدم رعایت آن رفتاری ناشایست یا توهین‌آمیز به شمار می‌رفته که در اینجا به درگیری نیز انجامیده است؛ و یا در نمونه‌ای دیگر در تاریخ و صاف در بخشی که آیین‌های جلوس الجایتو از پادشاهان دوره ایلخانی گزارش شده است، عبدالله و صاف الحضرة با جزئیات، صفوف نشستگان و ایستادگان در دو سوی تخت الجایتو را بر می‌شمرد و حتی از کسانی که بیرون از مجلس ایستاده و بار نیافته بودند نیز نام می‌برد که نه تنها به شیوه نشستن و ایستادن در حضور پادشاه اشاره دارد، بلکه به نوعی به سلسله مراتب دربار ایلخانان نیز پرداخته است (وصاف الحضرة، ۴/۱۳۸۸: ۱۶۸). به طریق مشابه، یکی از موضوعاتی که می‌توان برای آن در نوشته‌های تاریخی دوره صفوی نیز قرائن و شواهد بسیاری یافت، ترتیب نشستن رجال درباری در مجلس بهشت‌آیین است. این موضوع، مورد اشاره بسیاری از تاریخ‌نویسان عصر صفوی بوده و در گزارش جهانگردان و سفرای خارجی نیز بارها به آن اشاره شده است. برای نمونه قاسمی گنابادی در کتاب «شاه اسماعیل‌نامه» در توصیف مجلس مشورت شاه اسماعیل با امرای نظامی و رجال درباری‌اش درباره جنگ با سلطان مراد آق قویونلو، آشکارا به آداب نشستن و ایستادن در این مجلس اشاره می‌کند:

چنین رایت [افراخت] در کارزار [...] /
ز خیل سلاطین ایران زمین /
به حشمت ستاندند هر یک به جای /
نشستند چون گل به صدر چمن /
نهادند بر سینه دست ادب /
به خدمت ستاندند هر یک چو شمع « /
(قاسمی گنابادی، ۱۳۸۷: ۲۴۴)

هژبر ظفر صید دشمن شکار /
بر آراست بزمی چو خلد برین /
سلاطین [و] خانان گیتی گشای /
صدور خردور در آن انجمن /
زبان آوران از سخن بسته لب /
بتان فروزنده رخ، شمع جمع

و یا در جایی دیگر، در هنگام گزارش رخداد تسخیر فیروزکوه و به بند کشیدن حسین‌کیا نیز اشاره روشنی به ایستادن هر یک از درباریان و امیران در جایی مشخص و مخصوص به ایشان در مجلس رجال درباری دارد:

«برآمد بر اورنگ، جمشیدوار نشست از سر حشمت و اقتدار
سلاطین و **خانسان** گیتی‌گشای همه تهنیت گو ستاده به جای»
(قاسمی گنابادی، ۱۳۸۷: ۲۸۱)

با این وجود شاید بتوان یکی از روشن‌ترین گزارش‌ها دربارهٔ ترتیب نشستن در نشست‌های درباری را در دستورنامه‌های درباری مانند دستورالملوک میرزا رفیعا و یا دستور میرزا علی‌نقی نصیری یافت که در آن به روشنی به ترتیب نشستن و ایستادن هر یک از درباریان در مجلس بهشت‌آیین اشاره شده است. برای نمونه میرزا رفیعا در مقدمه دستورالملوک به صورت زیر آشکارا به قواعد و ترتیب نشستن در مجلس بهشت‌آیین اشاره می‌کند:

«[...] و چون در زمان سلاطین اعظم و پادشاهان [ما تقدّم] هرکس از امراء عظام کرام درگاه معلی، و علما و سادات و شرفا و حکام و وزرای صافی رای و کلانتران و عمال صدق انتما، و نگارندگان ارقام قضا مضای، و منشیان عطارد نشان دارالانشاء، و محرران دفترخانهٔ همایون اعلی و سایر ملازمان و منشیان درگاه سپهر اعتلا به خدمتی و شغلی ممتاز و سرافراز بود و جمعی از ایشان علی تفاوت درجاتهم در مجلس بهشت‌آیین جا و مقام داشتند بر مرآت ضمیر اقدس چنان پرتوافکن گردید که کمترین بندگان حضرت باری محمد رفیع انصاری مستوفی الممالک رساله در باب قواعد و ضوابط ایشان ترتیب داده به عرض باریافتگان محفل خلد مشاکل اقدس رساند و به مصدوقهٔ «کلام الملوک ملوک الکلام» امر اقدس شرف نفاذ یافت. [...]» (میرزا رفیعا، ۱۳۸۰: ۴۹۰)

اشاره میرزا رفیعا به اینکه اقشار و دسته‌جات رجال درباری بر پایهٔ تفاوت درجاتشان، جایگاه ویژه‌ای در مجلس بهشت‌آیین داشتند، شاید آشکارترین اشاره به ترتیب نشستن در مجلس بهشت‌آیین باشد که بر پایهٔ آن می‌توان تصور کرد که سرپیچی از چنین آدابی می‌توانسته نوعی توهین به شاه صفوی و دیگر درباریان قلمداد شود و پیامدهایی مانند تنزل درجه و یا نشان دادن شخص در رتبه‌ای پایین‌تر از منصبش را در پی داشته باشد. مسئله‌ای که گاهی باعث اعتراض برخی درباریان به جایگاه خود و حتی گاهی موجب اختلاف‌افکنی میان آنها نیز می‌شد.

از سوی دیگر در نوشته‌های سفرنامه‌نویسان و گزارش سفرای خارجی در دربار صفوی نیز به اشاره‌های پرشماری درباره فرهنگ حضور در نشست‌های درباری و شیوه نشستن و

ایستادن برمی‌خوریم. برای نمونه گرگوریو فیدالگو^۱ نماینده نایب‌السلطنه هندوستان و مشاور پادشاه پرتغال که در سال ۱۱۰۷ هـ ق / ۱۶۹۶ م با هدف همراه کردن شاه سلطان حسین برای حمله مشترک نیروهای نظامی ایران و ناوگان دریایی پرتغال به امرای مسقط و اعراب عمان و در پی آن کاهش نفوذ انگلستان در خلیج فارس و دریای عمان به سمت سفارت به دربار ایران اعزام شده بود، در گزارش خود به پادشاه پرتغال به تناوب به تشریفات درباری اشاره می‌کند. بر پایه گزارش سفیر در روز شرفیابی، پس از انجام تشریفات معمول میهمان‌داری و ورود به مجلس رجال درباری، دو سیلوا اعتبارنامه خود را تقدیم شاه سلطان حسین می‌کند و به پرسش‌های وی در خصوص کلیات مأموریتش پاسخ می‌گوید. پس از آن وی به محل از پیش تعیین شده‌ای برای نشستن هدایت می‌شود که از سوی سفیر به صورت زیر توصیف می‌شود:

«[...] درست هنگامی که می‌خواستم دلایل بیشمار برای تشویق وی به جنگ با اعراب بشمارم شاه به رئیس تشریفات امر داد یک کرسی جهت نشستن من فراهم آوردند. کرسی مرا در طرف راست شاه و در محلی قدری پایین‌تر از کرسی چهار شخصیت بزرگ مانند اعتمادالدوله، قورچی باشی، خلر [=قوللر] آغاسی و واقعه نویس دربار قرار دادند و در پشت سر آن دو پسر صدراعظم و سایر بزرگان دربار نشسته بودند. [...]» (اوبن، ۲۵۳۷: ۵۶-۵۵)

بر پایه گزارش‌هایی از این دست می‌توان به سادگی استنباط کرد که ترتیب نشستن و ایستادن درباریان در مجلس بهشت‌آیین از قواعد اصلی این گونه نشست‌ها بوده است که به گفته میرزا رفیعا به منظور انجام صحیح آن، ایشیک آقاسی باشی دیوان نه تنها وظیفه «نشانیدن و ایستاده داشتن هر کس به جا و مکان مقرر در مجلس بهشت‌آیین» را بر عهده داشته که می‌بایست پس از آن نیز «تفصیل و اسامی» آنها به ترتیب نشستن در مجلس را نیز ثبت و سیاهه برداری می‌کرده است (میرزا رفیعا، ۱۳۸۰: ۵۱۴-۵۱۲).

۳. ترتیب نشستن و ایستادن رجال در دربار صفوی

یکی از مواردی که در رساله‌های دستورالملوک و دستور درباری میرزا علی نقلی نصیری اشارات چندین و چندباره به آن می‌شود، مکان نشستن صاحب هر منصب درباری بر در مجلس بهشت‌آیین است که جدول ۲ از گردآوری این گزارش‌های پراکنده در این دو رساله به دست آمده است که با کنار هم نهادن آنها می‌توان به الگوی نشستن رجال درباری در این مجلس پی برد.

جدول ۱ - چیدمان محل نشستن یا ایستادن مناصب درباری در مجلس بهشت‌آیین بر

اساس دستورالملوک (میرزا رفیعا، ۱۳۸۰) و رساله میرزا علی‌نقی نصیری (نصیری، ۱۳۷۱)

Table 2 - Arrangement of sitting and standing positions for courtiers in general royal meetings based on Dastur al-Moluk and the court manual of Mirza Ali Naqi Nasiri

عنوان	محل نشستن / ایستادن	توضیحات
ملا باشی	در محافل و مجالس بالاتر از همه علما و نزدیک به پادشاه	-
صدر خاصه	[اطلاعاتی ذکر نشده است]	وی در سمت راست مجلس می‌نشسته است.
صدر ممالک	میان وزیر اعظم و قورچی باشی	وی در سمت چپ مجلس می‌نشسته است.
متولی روضه رضوی	جای متولیان به جهت تعظیم در مسجد چهل‌ستون و مجالس دیگر علی حده در پای ستون نزدیک به شاه‌نشین	-
متولی آستانه حضرت معصومه	[اطلاعاتی ذکر نشده است]	-
متولی آستانه حضرت عبدالعظیم در تهران	[اطلاعاتی ذکر نشده است]	-
متولی مزارات سلاطین صفوی در قم	[اطلاعاتی ذکر نشده است]	-
متولیان آستانه‌های اردبیل	[اطلاعاتی ذکر نشده است]	-
شیخ‌الاسلام اصفهان	[اطلاعاتی ذکر نشده است]	-
قاضی اصفهان	[اطلاعاتی ذکر نشده است]	-
قاضی عسکر	[اطلاعاتی ذکر نشده است]	-
والی عربستان	[سمت چپ]، بالادست تفنگچی آقاسی	از نظر رتبه از سایر والیان بالاتر است
بیگلربیگی لرستان فیلی	[سمت چپ]، بالادست تفنگچی آقاسی (احتمالاً بعد از والی عربستان)	سابقاً مخاطب به والی بود و بعدها به بیگلربیگی ملقب شد. دستور بود که فرزند [پسر] یا برادر وی همیشه در درگاه معلی باشد و در سلک آقایان [احتمالاً ملازم] که وی در مجلس عام می‌نشست.
والی گرجستان کارتیل	[سمت چپ]، بالادست قورچی باشی	-
والی گرجستان کاخ	[سمت چپ]، بالادست تفنگچی آقاسی	-
بیگلربیگی کردستان	[سمت چپ]، بعد از تفنگچی آقاسی	دستور بود که فرزند [پسر] یا برادر وی همیشه در درگاه معلی باشد و در سلک آقایان ملازم که وی در مجلس عام می‌نشست.

عنوان	محل نشستن / ایستادن	توضیحات
حاکم بختیاری	[سمت چپ]، بعد از دیوان بیگی	دستور بود که جمعی از اولاد و اقوام وی همیشه در درگاه معلی باشد و در سلک یساولان صحبت و آقاییان عظام و ایشیک آقاسیان ملازم
وزیر [اعظم] دیوان اعلی [اعتمادالدوله]	سمت چپ، از کلیه مناصب بالاتر	خواندن فاتحه در مجلس بهشت‌آیین بعد از صرف طعام متعلق به وی است. پیشکش نروزی وی که در روز نروز باید از نظر کیمیا اثر اقدس بگذرانند یک هزار عدد اشرفی و دوازده راس ایقر و مادیان است.
قورچی باشی	سمت چپ، از وزیر اعظم پایین‌تر بعد از صدر ممالک	لباسی که پادشاه در هنگام تحویل سال پوشیده باشد، توسط عالیجه ناظر بیوتات در مولود مسعود به قورچی باشی داده می‌شود.
سپهسالار	سمت راست، بالاتر از تمامی مناصب، مقابل وزیر اعظم.	در صورت نشستن در سمت چپ، پایین‌تر از قورچی باشی
قوللر آقاسی	سمت چپ، بعد از قورچی باشی	در سفرها، شبها با نوایین خود به کشیک حاضر می‌شوند. اگر سپهسالار در سمت چپ نشیند، قوللر آقاسی از سپهسالار پایین‌تر می‌نشیند.
ایشیک آقاسی باشی دیوان	مشارالیه در مجالس همایون نمی‌نشیند.	اگر امر پادشاه به نشستن او صادر شود، وی در دست چپ، پایین‌تر از قوللر آقاسی می‌نشیند.
تفنگچی آقاسی باشی	سمت راست، بعد از صدر خاصه	اگر در سمت چپ نشیند، پایین‌تر از قوللر آقاسی و چنانچه ایشیک آقاسی باشی نیز در مجلس نشسته باشد، پایین‌تر از او می‌نشیند.
ناظر بیوتات سرکار خاصه	دست چپ، بعد از قوللر آقاسی	اگر بعد از تفنگچی آقاسی نشیند، پایین‌تر از او قرار می‌گیرد.
دیوان بیگی	دست راست، بعد از تفنگچی آقاسی	اگر در سمت چپ بنشیند، از ناظر بیوتات پایین‌تر می‌نشیند.
امیرشکارباشی	دست چپ، بعد از ناظر بیوتات	با توجه به محل نشستن امیرآخورباشی، وی نیز باید دست چپ بنشیند. اگر در سمت راست نشیند، پایین‌تر از توپچی باشی قرار می‌گیرد.
توپچی باشی [انیس الدوله]	دست راست، بعد از دیوان بیگی	-
امیرآخورباشی جلو	دست چپ، بعد از امیرشکارباشی	-
مجلس نویس محفل بهشت آیین	دست چپ، بعد از امیر آخورباشی [جلو]	-
مستوفی الممالک	دست راست، بعد از توپچی باشی	اگر سمت چپ نشیند، بعد از مجلس نویس قرار

عنوان	محل نشست‌ن / ایستادن	توضیحات
		می‌گیرد.
حکیم‌باشی	دست راست، بعد از مستوفی الممالک	وی ریش سفید اطبای پادشاه بوده و جلیس پادشاه و در ادوار قبل در رقب منصب او «حکیم» نوشته می‌شد و در مجالس پایین دست جمعی مقربان می‌نشسته؛ اما در زمان شاه سلیمان لفظ «باشی» اضافه شد و بعد از آن ملقب به «مقرب الخاقان» و در زمان شاه سلطان حسین ملقب به «عالی‌جاه» شد و مقرر شد که بعد از مستوفی الممالک بنشینند.
حکیم‌باشی کوچک	دست راست، پهلوی حکیم اصل	
امیر آخورباشی صحرا	دست چپ، بعد از معیر الممالک	–
ریش سفید حرم	[اطلاعاتی ذکر نشده است]	–
مہتر رکاب‌خانه	[اطلاعاتی ذکر نشده است]	–
جباردار باشی	[اطلاعاتی ذکر نشده است]	–
صاحب‌جمع خزانه عامره	[اطلاعاتی ذکر نشده است]	–
لله غلامان خاصه و غلامان انباری	[اطلاعاتی ذکر نشده است]	–
یوزباشی غلامان سفید	[اطلاعاتی ذکر نشده است]	–
یوزباشی غلامان سیاه	[اطلاعاتی ذکر نشده است]	–
ایشیک آقاسی باشی حرم	[اطلاعاتی ذکر نشده است]	مکان او در حرم است و در مجالس همایون نمی‌نشیند که جای معینی داشته باشد.
خلیفه الخلفاء	دست راست، بعد از حکیم‌باشی	در زمان نواب مالک رقاب، از صف نشسته‌ها بیرون رفته، همراه با ناظر نزدیک به علما در حاشیه مجلس می‌ایستادند.
منجم باشی	[دست راست]، بعد از حکیم باشی کوچک یا خلیفه الخلفاء	–
مہردار مہر همایون	دست چپ، بعد از مجلس نویس	وی در مجلس بهشت‌آیین مہر مزبور را که سجع «ثبت مہر همایون» داشته را حمایل می‌نمود.
مہردار مہر شرف نفاذ	بعد از قورچی شمشیر می‌ایستاد	–
مستوفی سرکار خاصه	دست راست، بعد از حاکم اردبیل یا حکیم باشیان	وی «وارجه نویس» نیز بود.
معیر الممالک	[دست چپ]، بعد از مہردار مہر همایون	–
منشی الممالک	دست راست، بعد از وزیر حلال	–
مستوفی خاصه	[اطلاعاتی ذکر نشده است]	–

عنوان	محل نشستن / ایستادن	توضیحات
قورچی رکاب	[دست چپ]، بعد از محتسب الممالک و یا دست راست بعد از معیر الممالک	-
توشمال باشی	پهلوی داروغه فراشخانه و آبدارباشی می ایستاد	-
وزیر اصفهان	دست راست، بعد از وزیر موقوفات	-
وزیر موقوفات [وزیر سرکار فیض آثار]	دست راست، بعد از مستوفی خاصه	-
وزیر حلال	دست راست، بعد از وزیر اصفهان	-
وزیر سرکار قورچی / قورچیان	دست راست، بعد از منشی الممالک	اگر سمت راست بنشیند بعد از داروغه دفترخانه می نشیند.
وزیر سرکار غلام / غلامان	دست راست، بعد از وزیر سرکار قورچی	-
وزیر سرکار تفنگچی / تفنگچیان	دست راست، بعد از لشکرنویس دیوان اعلی	-
وزیر [سرکار] توپچی / توپچیان	دست راست، بعد از کلانتر اصفهان	-
مستوفی موقوفات ممالک	دست چپ، بعد از بعد از امیرآخور باشی صحرا و بالاتر از محتسب الممالک	-
محتسب الممالک	دست چپ، بعد از مستوفی موقوفات ممالک	-
لشکرنویس دیوان اعلی	دست راست، بعد از وزیر سرکار غلام	-
کلانتر اصفهان	دست راست، بعد از وزیر سرکار تفنگچی	-
مستوفی سرکار قورچی / قورچیان	دست راست، بعد از وزیر توپخانه [= سرکار توپچی]	-
مستوفی سرکار غلام / غلامان	دست راست، مستوفی سرکار قورچی	-
مستوفی سرکار تفنگچی / تفنگچیان	دست راست، بعد از مستوفی سرکار غلام	-
مستوفی سرکار توپخانه مبارکه / توپچیان	دست راست بعد از مستوفی سرکار تفنگچیان	-
ضابط دوشلک وکیل	سمت چپ، از همه مجلس نشینان پایین تر	-

عنوان	محل نشستن / ایستادن	توضیحات
مستوفی اصفهان	دست راست، بعد از ضابط دوشلک وکیل	-
ملک الشعراء	دست چپ، بعد از داروغه دفترخانه همایون	-
ناظر دفترخانه همایون اعلی	دست چپ، بعد از قورچی رکاب یا بعد از مهرداد مهر همایون	-
داروغه دفترخانه [همایون]	دست چپ، بعد از مستوفی سرکار غلام	اگر در سمت راست بنشیند بعد از منشی الممالک می‌نشیند.
سفره‌چی باشی	[اطلاعاتی ذکر نشده است]	-
جلودارباشی	پایین دست مین‌باشین تفنگچی می‌ایستاد	-
مهماندارباشی	وسط مجلس، نزدیک یساولان صحبت می‌ایستاد	-
داروغه اصفهان	وسط مجلس، مابین کارخانه آقاسی‌ها و یساولان صحبت	-
داروغه فراشخانه	[اطلاعاتی ذکر نشده است]	وی در مجلس بهشت‌آیین با تاج و طومار می‌ایستاد.
داوتدار مهر بزرگ	بعد از قورچیان یراق می‌ایستاد	-
داوتدار مهر انگشتر آفتاب اثر	در صف قورچیان یراق پهلوی داوتدار مهر بزرگ می‌ایستاد	-
مین باشی غلامان جزایری	بعد از ایشیک آقاسی باشی حرم می‌ایستاد	-
مین باشیان تفنگچی قلبی جلو	بعد از مین باشی ملازمان می‌ایستاد	-
مین باشی تفنگچی اصفهان	بعد از مین باشیان تفنگچی قلبی جلو می‌ایستاد	-
میراب اصفهان	[اطلاعاتی ذکر نشده است]	وی در مجلس بهشت‌آیین با تاج و طومار می‌ایستاد.
ناظر دواب	بعد از مین باشی مین باشی تفنگچی اصفهان می‌ایستاد	-
سرخط نویس دیوان اعلی	مجلس نشین نبوده و در صف ایستاده‌ها قرار می‌گرفت.	

عنوان	محل نشستن / ایستادن	توضیحات
قورچیان یراق	به ترتیب زیر می‌ایستادند: قورچی شمشیر، قورچی صدق، قورچی تیرو کمان، قورچی شش‌پر، قورچی خنجر، قورچی زره، قورچی سپر، قورچی تفنگ، قورچی مزراق، قورچی نجق	-
زیردستان قورچیان یراق	به ترتیب زیر می‌ایستادند: قورچی کفش، قورچی نیزه، قورچی چتر، قورچی قلیون، قورچی صندلی، قورچی چوگان، قورچی جرید.	-
صاحب‌جمعان بیوتات	به ترتیب زیر می‌ایستادند: فراش باشی، شیره‌چی باشی، رکابدار باشی، قیجاچی‌باشی، ملک‌التجار، آبدارباشی، قهوه‌چی‌باشی، چینی‌کش‌باشی، زیندار باشی، شربتدارباشی، مشعلدارباشی، بیلدارباشی، حویجدارباشی، نقاشی‌باشی، صاحب‌جمع شترخان [خانه]، انباردارباشی،	-
حکیم حرم	مجلس نشین نبوده و در صف ایستاده‌ها قرار می‌گرفت.	
صاحب توجیه دیوان اعلی	مجلس نشین نبوده و در صف ایستاده‌ها قرار می‌گرفت.	
یساولان صحبت	[اطلاعاتی ذکر نشده است]	اکثر ایشان امرازاده و معتبرتر از ایشیک آقاسیان دیوان اعلی بودند و در مجلس بهشت‌آیین با تاج و طومار می‌ایستادند.
ایشیک آقاسیان دیوان	[اطلاعاتی ذکر نشده است]	در مجلس بهشت‌آیین با تاج و طومار می‌ایستادند.
قاپوچی باشی دیوان	[اطلاعاتی ذکر نشده است]	احتمالاً عهده‌دار این منصب نیز به سبب آنکه زیر دستانش دائم در حال خدمت در مجلس بهشت‌آیین بودند، خود نیز ایستاده در آن حضور می‌یافت.
قاپوچیان دیوان	[اطلاعاتی ذکر نشده است]	احتمالاً این افراد نیز در مجلس بهشت‌آیین می‌ایستادند.

عنوان	محل نشستن / ایستادن	توضیحات
یساولباشیان [یساولان] همیشه کشیک	[اطلاعاتی ذکر نشده است]	این دسته وظیفه کشیک دائمی دیوان را بر عهده داشتند و زیر نظر ایشیک آقاسی باشی دیوان اعلی به انجام وظیفه می‌پرداختند.
یساولباشیان [یساولان] سفرکش	[اطلاعاتی ذکر نشده است]	این دسته وظیفه کشیک در سفر را بر عهده داشتند و زیر نظر ایشیک آقاسی باشی دیوان اعلی به انجام وظیفه می‌پرداختند.
ایشیک آقاسیان حرم	[اطلاعاتی ذکر نشده است]	-
رقم‌نویس دیوان اعلی	دست چپ، بالای سر امراء می‌ایستاد	-

این گزارش‌ها نشان می‌دهد که در دوره صفوی هنگام نشست و ایستادن در حضور پادشاه از دو گونه چیدمان پیروی می‌شد: ۱) چیدمان دوسویه (شامل سمت راست و چپ مجلس) و ۲) چیدمان یک‌سویه که تنها یک سوی مجلس را در برمی‌گرفت (رک به جداول ۲ و ۳). بی‌شک چیدمان دوسویه در شکل عمومی که مجلس بهشت‌آیین تنها از درباریان صفوی تشکیل می‌یافته، به کار می‌رفته و روش جاری نشستن در مجالس شاهانه صفویان به شمار می‌آمده است. ولی هنگامی که پادشاه صفوی میزبان یک میهمان خارجی و ملازمانش بوده و اشخاص دیگری غیر از شاه و مجلس نشینان نیز در آن حضور داشته‌اند، همه رجال درباری به ناچار می‌بایست در یک سوی مجلس و در برابر میهمانان می‌نشستند که نمونه‌های تصویری این الگوی نشستن را می‌توان در نقاشی‌های دیواری مجالس به تصویر کشیده شده در تالار کاخ چهل‌ستون مشاهده کرد (رک به تصاویر ۱، ۲ و ۳).

با توجه به آنکه بنا به دستورنامه درباری میرزا علی نقلی نصیری برای بیشتر صاحب‌منصبانی که در سمت راست قرار می‌گرفتند، جایگاه جایگزینی در سمت چپ نیز در نظر گرفته می‌شد، از این رو به نظر می‌رسد که در زمان نگارش این دستورنامه درباری محل قرارگیری میهمانان عموماً در سمت راست پادشاه صفوی بوده است. با این حال به نظر می‌رسد که دست‌کم تا دوران شاه عباس دوم چنین قاعده‌ای هنوز به صورت یک سنت درباری در نیامده بود، چراکه از میان سه نقاشی دیواری بزرگ کاخ چهل‌ستون که در زمان این پادشاه صفوی اجرا شده‌اند، در دو تصویر میهمان و ملازمانش در سمت راست پادشاه صفوی نشسته‌اند (تصاویر ۱ و ۲)، ولی در نقاشی دیواری پذیرایی از ندر محمدخان، میهمان و همراهانش در سمت چپ شاه عباس دوم قرار دارند (تصویر ۳). از طرفی این تفاوت در سمتی که برای میهمانان در نظر گرفته شده است می‌تواند

نشان‌دهنده آن نیز باشد که لااقل تا تاریخ اجرای این نقاشی‌های دیواری در فضای داخلی چهل‌ستون، میهمانان می‌بایست همگی در یک سو می‌نشستند، ولی اینکه در سوی راست یا چپ مجلس بنشینند به انتخاب شخصی که منصب ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان را در اختیار داشت و مجلس‌گردانی نشست‌های شاهانه از وظایف وی به شمار می‌آمد، بستگی داشته است.

جدول ۲ - الگوی نشستن دو سویه در مجلس بهشت‌آیین

Table 2 - The two-sided pattern of sitting in the Behesht-Ayin assembly

نشستگان سمت راست پادشاه	نشستگان سمت چپ پادشاه
۱. سپهسالار	۱. وزیر [اعظم] دیوان اعلی [اعتمادالدوله]
۲. صدر خاصه	۲. صدر ممالک
۳. والی عربستان [= خوزستان]	۳. والی گرجستان کارتیل
۴. تفنگچی آقاسی باشی	۴. قورچی باشی
۵. بیگلربیگی لرستان فیلی	۵. قوللر آقاسی
۶. بیگلربیگی کردستان	۶. ایشیک آقاسی باشی دیوان
۷. والی گرجستان کاخ	۷. ناظر بیوتات سرکار خاصه
۸. دیوان بیگی	۸. امیرشکارباشی
۹. توپچی باشی [انیس الدوله]	۹. امیرآخورباشی جلو
۱۰. حاکم بختیاری	۱۰. مجلس نویس محفل بهشت آیین
۱۱. مستوفی الممالک	۱۱. مهرداد مهر همایون
۱۲. حکیم‌باشی	۱۲. معیرالممالک
۱۳. حکیم‌باشی کوچک	۱۳. امیر آخورباشی صحرا
۱۴. خلیفه الخلفاء	۱۴. مستوفی موقوفات ممالک
۱۵. منجم باشی	۱۵. محتسب الممالک
۱۶. مستوفی سرکار خاصه	۱۶. قورچی رکاب
۱۷. وزیر موقوفات [وزیر سرکار فیض آثار]	۱۷. ناظر دفترخانه همایون اعلی
۱۸. وزیر اصفهان	۱۸. داروغه دفترخانه [همایون]
۱۹. وزیر حلال	۱۹. ملک الشعراء
۲۰. منشی الممالک	۲۰. ضابط دوشلک وکیل
۲۱. وزیر سرکار قورچی / قورچیان	
۲۲. وزیر سرکار غلام / غلامان	
۲۳. لشکرنویس دیوان اعلی	
۲۴. وزیر سرکار تفنگچی / تفنگچیان	
۲۵. کلانتر اصفهان	
۲۶. وزیر [سرکار] توپچی / توپچیان	
۲۷. مستوفی سرکار قورچی / قورچیان	
۲۸. مستوفی سرکار غلام / غلامان	
۲۹. مستوفی سرکار تفنگچی / تفنگچیان	
۳۰. مستوفی سرکار توپخانه مبارکه / توپچیان	
۳۱. مستوفی اصفهان	

جدول ۳ - الگوی نشستن یک‌سویه در مجلس بهشت‌آیین

Table 3 - The one-sided pattern of sitting in the Behesht-Ayin assembly

وزیر اعظم دیوان اعلیٰ [اعتمادالدوله] / صدر ممالک / والی گرجستان کارتیل / قورچی باشی / سپهسالار / صدر خاصه / قوللر آقاسی / ایشیک آقاسی باشی دیوان / والی عربستان / بیگلربیگی لرستان فیلی / والی گرجستان کاخ / تفنگچی آقاسی باشی / بیگلربیگی کردستان / دیوان بیگی / حاکم بختیاری / ناظر بیوتات سرکار خاصه / توپچی باشی [انیس الدوله] / امیرشکارباشی / امیرآخورباشی جلو / مجلس نویس محفل بهشت‌آیین / مستوفی الممالک / مهرداد مهر همایون / معیرالممالک / امیر آخورباشی صحرا / مستوفی موقوفات ممالک / محتسب الممالک / قورچی رکاب / ناظر دفترخانه همایون اعلیٰ / حکیم‌باشی / حکیم‌باشی کوچک / خلیفه الخلفاء / منجم باشی / مستوفی سرکار خاصه / وزیر موقوفات [وزیر سرکار فیض آثار] / وزیر اصفهان / وزیر حلال / منشی الممالک / وزیر سرکار قورچی / قورچیان / وزیر سرکار غلام / غلامان / لشکرنویس دیوان اعلیٰ / وزیر سرکار تفنگچی / تفنگچیان / کلانتر اصفهان / وزیر [سرکار] توپچی / توپچیان / مستوفی سرکار قورچی [قورچیان] / مستوفی سرکار غلام [غلامان] / داروغه دفترخانه [همایون] / ملک الشعراء / مستوفی سرکار تفنگچی [تفنگچیان] / مستوفی سرکار توپخانه مبارکه [توپچیان] / ضابط دوشلک وکیل / مستوفی اصفهان

تصویر ۱ - نقاشی دیواری دیدار شاه‌تیماسب یکم و همایون پادشاه گورکانی، تالار اصلی کاخ چهل‌ستون اصفهان (منبع: اژند، ۱۳۸۵: ۲۸۹)

Image 1 - Wall painting of the meeting between Shah Tahmasp I and Mughal king Homayoun, inner hall of Chehelstun Palace, Isfahan

تصویر ۲ - نقاشی دیواری دیدار شاه عباس اول و ولی محمدخان، تالار اصلی کاخ چهلستون اصفهان، (عکس از نگارنده)
Image 2 – Wall painting of the meeting between Shah Abbas I and Vali Mohammad Khan, inner hall of Chehelsotun Palace, Isfahan

تصویر ۳ - نقاشی دیواری دیدار شاه عباس دوم و ندرمحمدخان، تالار اصلی کاخ چهلستون اصفهان، (عکس از نگارنده)
Image 3 – Wall painting of the meeting between Shah Abbas II and Nadar Mohammad Khan, inner hall of Chehelsotun Palace, Isfahan

۴. شناسایی درباریان در نقاشی‌های دیواری بر پایه الگوی نشست و ایستادن

در نقاشی‌های دیواری فضای داخلی کاخ چهلستون که بر پایه گزارش‌های تاریخی در زمان شاه عباس دوم به دست یکی از سه نقاش فرنگی‌ساز آن دوره (بهرام سفره‌کش، علیقلی جبه‌دار و محمد زمان) اجرا شده‌اند، سه نمونه از مجالس بهشت‌آیین دوره صفوی به تصویر کشیده شده‌اند:

۱. نقاشی دیواری دیدار شاه‌تیماسب یکم و همایون پادشاه گورکانی (تصویر یک)

۲. نقاشی دیواری دیدار شاه عباس اول و ولی محمدخان (تصویر ۲)

۳. نقاشی دیواری دیدار شاه عباس دوم و ندرمحمدخان (تصویر ۳) (نیکبین و دیگران، ۱۳۸۹:

در تمامی این نقاشی‌ها که یکی از پر جزئیات‌ترین نمونه‌های تصویری از مجالس بهشت‌آیین دوره صفوی به شمار می‌روند، شاه صفوی و درباریان وی که با توجه طرح لباس و تیپ-چهره‌شان از شخص میهمان و ملازمانشان باز شناخته می‌شوند، همگی در یک سوی مجلس و در مقابل میهمانان نشسته‌اند که ترتیب نشستن آنها می‌بایست از الگوی یک‌سویه یاد شده در دستورنامه‌های درباری مانند دستورالملوک و دستور درباری میرزا علی‌نقی نصیری پیروی کند.

یکی از مهم‌ترین فواید دانستن الگوهای دوسویه و یک‌سویه نشست و ایستادن در حضور پادشاه صفوی که در جدول‌های ۲ و ۳ آمده‌اند، می‌تواند این باشد که به کمک چنین الگوهایی می‌توان جزئیات تصویرهای ترسیم‌شده از نشست‌های مجلس بهشت‌آیین مانند تصاویر درباریان، میهمانان و خدمتکاران، پوشاک، نحوه پذیرایی و ... را بی‌واسطه و بر پایه این تصویرها بررسی کرد.

برای نمونه با دانستن عنوان هر منصب، می‌توان به آداب پوشش صاحب آن منصب و ابزارها و نشان‌هایی که وی با خود حمل می‌کرد، پی برد؛ و یا در کاربردی دیگر می‌توان بر پایه این الگوها و گزارش‌هایی که در تاریخ‌نگاری‌های دوره صفوی درباره نشست‌های مربوط به هر نقاشی آمده‌اند، به بازشناسی چهره هر یک از افراد بر پایه جای نشست و ایستادن وی پرداخت. چهره‌هایی که شاید تنها پرتره‌های موجود از ایشان باشند.

از میان همه نمونه‌های نقاشی‌های دیواری به جای مانده از دوره صفوی، مجلس دیدار شاه عباس دوم و ندرمحمدخان که در فضای داخلی کاخ چهل‌ستون به تصویر کشیده شده است، به دو دلیل یکی از بهترین نمونه‌هایی است که می‌توان از آن به عنوان مبنای بررسی آداب نشست و ایستادن در مجلس بهشت‌آیین سود جست؛ (۱) نخست به این دلیل که این نقاشی همان‌طور که پیش از این گفته شد در زمان همان پادشاه ترسیم شده است و می‌توان از آن به عنوان یک سند تصویری موثق در خصوص جزئیات دیدار شاه عباس دوم و ندرمحمدخان که در همین دوره رخ داده، سود جست. چراکه تخیل نقاش نمی‌بایست نقش‌چندانی در نمایش جزئیات تصویر ایفا کرده باشد و به جهت معاصر بودن رخداد نسبت به زمان اجرای نگاره احتمالاً بسیاری از جزئیات تصویر بر پایه واقعیت به تصویر کشیده شده‌اند؛ (۲) و دوم به دلیل آنکه این نقاشی به شیوه کمابیش طبیعت‌گرایانه^۱ و تحت تأثیر سبک‌های فرنگی‌مآب به تصویر کشیده شده و نگارگر در این

شیوه هنری تلاش داشته تا در نگاره خود به طبیعت آنچه به تصویر می‌کشد مانند چهره‌ها، اشیاء، پوشاک و دیگر جزئیات وفادار باشد.

برای بازشناسی منصب درباریان در این نگاره می‌بایست در گام نخست الگوی نشستن را مشخص کرد و سپس بر پایه چیدمان درباریان در تصویر و ترتیب نشستن و ایستادن هر یک از آنها به جانمایی مناصب درباری بر پایه الگوهای یاد شده پرداخت. پس از آن می‌توان بر اساس منابع تاریخی، نام همه کسانی که همزمان با دیدار شاه عباس دوم و ندرمحمدخان صاحب آن مناصب بوده‌اند را استخراج کرد و چهره درباریان به تصویر کشیده شده در این نگاره را به این افراد نسبت داد.

برای نمونه در نگاره دیدار شاه عباس دوم با ندرمحمدخان دو گروه از درباریان ایرانی که با توجه به پوشاکشان قابل شناسایی هستند در دو سوی پادشاه نشسته یا ایستاده‌اند. حال اگر تنها به بررسی ردیف نخست هر دو طرف پردازیم که صاحب‌منصبان عالی‌رتبه را شامل می‌شوند و بخش قابل توجهی از آنها از امرا جانقی به شمار می‌آیند، با شش نفر در راست و ۵ نفر در سمت چپ روبه‌رو هستیم.

با در نظر گرفتن الگوی نشستن دو سویه می‌توان ۱۱ منصب را در این تصویر به درباریان ایرانی که در ردیف نخست راست و چپ نشسته یا ایستاده‌اند نسبت داد: سپهسالار، والی عربستان، تفنگچی آقاسی‌باشی، والی لرستان فیلی، بیگلربیگی کردستان، والی گرجستان کاخ، اعتمادالدوله وزیر اعظم، والی گرجستان کارتیل، قورچی‌باشی، قوللرآقاسی‌باشی و ایشیک آقاسی‌باشی دیوان‌اعلی.

در این گام با در نظر گرفتن تاریخ دیدار ندرمحمد خان با شاه عباس دوم در سال ۱۰۵۸ ق (حاجی خلیفه، ۱۳۷۶: ۱۸۸) و مراجعه به منابع تاریخی و تاریخ‌نگاری‌های دوره صفوی می‌توان به استخراج نام کسانی که مقارن این دیدار مناصب یاد شده را در دربار صفویان در اختیار داشتند، پرداخت و چهره‌های درباریان ردیف نخست هر دو طرف را به صورت زیر در تصاویر ۴ و ۵ به این افراد نسبت داد:

۱. رستم‌خان سپهسالار ۲. سید منصور خان والی عربستان ۳. قلندر سلطان
- تفنگچی آقاسی‌باشی ۴. (احتمالاً) علی‌قلی خان ولد شاه‌وردی خان بیگلربیگی لرستان
- فیلی ۵. کلبعلی خان اردلان ولد سلیمان خان بیگلربیگی کردستان ۶. (والی گرجستان کاخ)^(۴) ۷. خلیفه سلطان اعتمادالدوله وزیر اعظم ۸. رستم خان قوللرآقاسی سابق والی

گرجستان کارتیل ۹. مرتضی قلی خان بیچلو قورچی باشی ۱۰. رکن‌الدوله سیاووش خان قوللر آقاسی باشی ۱۱. مهدی قلی خان ایشیک آقاسی باشی دیوان‌اعلی ولد اغورلوخان

تصویر ۴ - صاحب‌منصبان نشسته در سمت راست شاه عباس دوم در مجلس پذیرایی از ندرمحمدخان

Image 4 - Courtiers seated to the right of Shah Abbas II at the reception for Nader Mohammad Khan

تصویر ۵ - صاحب‌منصبان نشسته به همراه ۲ صاحب‌منصب عالی‌رتبه ایستاده در سمت چپ شاه عباس دوم در مجلس پذیرایی از ندرمحمدخان

Image 5 - Courtiers seated and with two high-ranking officials standing to the left of Shah Abbas II at the reception for Nader Mohammad Khan

با این حال در این بررسی تطبیقی از دو منصب صدر خاصه و صدر ممالک صرف‌نظر شده است که دلیل آن به شکل پوشاک و لباس‌های درباریان ردیف نخست باز می‌گردد. چراکه اگرچه در تاریخ رخداد این دیدار دو روحانی پرنفوذ به نام میرزا رفیع‌الدین محمد صدر و شیخ علی نقی شیرازی به ترتیب مناصب صدر خاصه و صدر ممالک را بر عهده داشته‌اند ولی به جهت آنکه در ردیف نخست هیچ یک از نشستگان نه لباس روحانیان شیعه دوره صفوی را بر تن دارند و نه دستار هیچ از یک نفرات یاد شده به شکل روحانیان است، از این رو می‌توان این‌گونه استنباط کرد که دو منصب یاد شده در این دیدار به تصویر کشیده نشده‌اند.

۵. نتیجه

بررسی تطبیقی یاد شده در بخش پایانی این مقاله، تنها نمونه کوچکی است از بررسی‌های گوناگونی که می‌توان بر پایه آداب نشست و ایستادن در مجالس درباری عمومی دوره صفوی از نگاره‌ها و منابع تصویری به جای مانده از این دوره به انجام رساند. به سخن دیگر با دانستن جزئیات آداب این گونه از نشست‌های درباری می‌توان پیوندی دو سویه

میان آگاهی‌های حاصل از منابع نوشتاری و به ویژه تاریخ‌نگاری‌های دوره صفوی از یک سو و نگاره‌ها و منابع تصویری این دوره از سوی دیگر ایجاد کرد و به جزئیات دیگری از فرهنگ درباری صفویان دست یافت که شاید تا پیش از این درک درستی از آنها در پژوهش‌های انجام شده وجود نداشته است و هیچ یک از منابع نوشتاری یا دیداری به تنهایی برای فهم این جزئیات قابل بهره‌برداری نبوده‌اند.

پی‌نوشت‌ها

۱. اصطلاح مجلس بهشت‌آیین نامی است عمومی که به گردهمایی درباریان صفوی در حضور شاه گفته می‌شود که تنها مقربان درگاه در آن حضور می‌یافتند و برگزاری آن طبق تشریفات و آداب خاصی (از جمله نحوه ورود، محل و ترتیب نشستن یا ایستادن رجال و آداب سخن گفتن) بوده است. گاهی این مجلس با عناوین دیگری مانند بهشت اساس، بهجت اساس، بهشت سرشت، خلد آیین، جنت اساس، ارم اساس، ارم نشان، ارم تزئین و عناوینی از این دست نیز مورد اشاره قرار می‌گیرد که اگر همگی اصطلاحاتی معادل هستند ولی ترکیب «بهشت آیین» با بسامد بسیاری بیشتری در متون دوره صفوی دیده می‌شود.

برای آگاهی بیشتر از چند و چون «مجلس بهشت آیین» به عنوان نشست‌هایی مشخص با هدف گردهم آمدن درباریان دولت‌خانه صفوی نگاه کنید به مشهدی رفیع، علی و وثوقی، محمدباقر. (۱۳۹۸). کارکردها و حوزه اختیارات مجلس بهشت‌آیین (مجمع عالی رجال دربار صفوی). پژوهشهای علوم تاریخی (دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران)، ۱۱(۲)، ۲۳۱-۲۵۰.

۲. تاکنون سه دستورنامه درباری از دوره صفوی شناسایی و منتشر شده است که هر سه در قالب یک دستورنامه برای مشخص کردن حدود، اختیارات، القاب و گاهی مواجب سالیانه مناصب درباری در دوره صفوی هستند و عبارت‌اند از «تذکره‌الملوک» نوشته میرزا سمیع، «دستور الملوک» نوشته میرزا رفیعی جابری انصاری و رساله بی‌نام دیگری از میرزا علی نقی نصیری درباره القاب و مواجب مناصب دوره صفوی. (مشهدی رفیع، ۱۴۰۱: ۱۰)

۳. ابوجعفر عبدالله قائم، بیست و ششمین خلیفه عباسی، فرزند قادر ملقب به القائم بامرالله است. (حک ۴۶۷-۴۲۲ ق / ۱۰۷۵-۱۰۰۱ م)

۴. در تاریخ‌نگاری‌های دوره صفوی، اطلاع دقیقی از نام والی گرجستان کاخ درزمان دیدار شاه عباس دوم و ندرمحمدخان در دست نیست.

منابع

- اوبن، ژان. (۲۵۳۷)، گزارش سفیر کشور پرتغال در دربار شاه سلطان حسین صفوی، مترجم: پروین حکمت. تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- بیهقی، ابوالفضل محمد بن حسین. (۱۳۷۴)، تاریخ بیهقی، مصحح: خلیل خطیب رهبر، ۳ جلد، تهران، انتشارات مهتاب.
- جاحظ، ابو عثمان عمرو بن بحر. (۱۳۸۶)، تاج، آیین کشورداری در ایران و اسلام، مصحح: احمد زکی پاشا، مترجم: حبیب‌الله نویخت، تهران: آشیانه کتاب.
- حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله. (۱۳۷۶)، ترجمه تقویم التواریخ (سال‌شمار وقایع مهم جهان از آغاز آفرینش تا سال ۱۰۸۵ ق)، مصحح: میرهاشم محدث، تهران، میراث مکتوب.
- شاملو، ولی قلی بن داود قلی. (۱۳۷۴)، قصص الخاقانی، مصحح: سیدحسن سادات ناصری، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

- صابی، ابوالحسن هلال بن محسن. (۱۳۴۶)، رسوم دارالخلافه، مصحح: میخائیل عواد، مترجم: محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.
- قاسمی گنابادی، محمدقاسم. (۱۳۸۷)، شاه اسماعیل نامه، مصحح: جعفر شجاع کیهانی، تهران، فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- مشهدی رفیع، علی. (۱۴۰۱)، بازنمایی رتبه درباری رجال و صاحب‌منصبان در مکاتبات رجال درباری ایران و هند در دوره شاه سلیمان صفوی (۱۰۷۷-۱۱۰۵ ق)، گنجینه اسناد، دوره ۳۲، شماره ۲، صص ۶-۲۴.
- منجم یزدی، ملا جلال‌الدین محمد. (۱۳۶۶)، تاریخ عباسی یا روزنامه ملا جلال، مصحح: سیف‌الله وحیدنیا. تهران، انتشارات وحید.
- میرزا رفیعا. (۱۳۸۰)، دستورالملوک میرزا رفیعا، مصحح: ایرج افشار، دفتر تاریخ (مجموعه اسناد و منابع تاریخی)، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، جلد ۱.
- میرزا رفیعا. (۱۳۸۵)، دستور الملوک، مصحح: محمد اسماعیل مارچینکوفسکی، مترجم: علی کردآبادی، مقدمه: منصور صفت‌گل، تهران، وزارت امور خارجه.
- نصیری، میرزا علی نقی. (۱۳۷۱)، القاب و مواجب دوره سلاطین صفویه، مصحح: یوسف رحیم لو، مشهد، انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد.
- نیک بین، سارا؛ فریود، فریناز. (۱۳۸۹)، بررسی مجالس نقاشی کاخ چهل‌ستون در بستر هنر صفوی، کتاب ماه هنر، شماره ۱۵۰، اسفند، صص. ۹۴-۱۰۳.
- واله اصفهانی، محمد یوسف. (۱۳۸۲)، خلد برین: ایران در زمان شاه صفی و شاه عباس دوم (۱۰۷۱-۱۰۳۸ ه ق)، مصحح: محمدرضا نصیری، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- وصاف الحضرة، عبدالله. (۱۳۸۸)، تاریخ وصاف الحضرة، تصحیح و مقدمه از علیرضا حاجیان‌نژاد، تهران، موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

- Open, J. 1978. Report of the Ambassador of Portugal at the Court of Shah Sultan Hossein Safavi, translated by Parvin Hakemat. Tehran: University of Tehran Publishing and Printing Institute. [In Persian].
- Bihaki, Abul-Fazl Muhammad ibn Husayn. 1995. The History of Bihaki, edited by Khalil Khatib Rahbar, 3 volumes, Tehran: Mahtab Publications. [In Persian].
- Jahiz, Abu Othman Amr ibn Bahr. 1995. Crown: The Art of Governance in Iran and Islam, edited by Ahmad Zaki Pasha, translated by Habibullah Nobakht, Tehran: Ashiyaneh Book. [In Persian].
- Haji Khalifa, Mustafa ibn Abdullah. 1997. Translation of the Calendar of Histories (Chronicle of Major World Events from Creation to the Year 1085 AH), edited by Mir Hashim Mohaddith, Tehran: Written Heritage. [In Persian].
- Shamlou, Valiqoli ibn Davudqoli. 1995. Qasas al-Khaghani, edited by Seyyed Hasan Sadat Nasiri, Tehran: Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian].
- Sabi, Abul-Hasan Hilal ibn Mohsen. 1967. Customs of the Capital, edited by Mikhail Awad, translated by Mohammad Reza Shafiei Kadkani, Tehran: Iran Culture Foundation. [In Persian].

- Qasemi Gonabadi, Mohammad Qasim. 2005. *Shah Ismailnameh*, edited by Jaafar Shoja Kihaani, Tehran: Academy of Persian Language and Literature. [In Persian].
- Mashhadi Rafi, A. 2022. Representation of the Rank of Court Officials in the Correspondence of Court Figures in Iran and India during the Reign of Shah Soleiman Safavi (1077-1105 AH), *Document Treasury*, Volume 32, Issue 2, pp. 6-24. [In Persian].
- Monajjem Yazdi, Mulla Jalal al-Din Muhammad. 1987. *Abbasid History or the Journal of Mulla Jalal*, edited by Seyfollah Vahidnia. Tehran: Vahid Publishing. [In Persian].
- Mirza Rafi'a. 2001. *The Rules of Kings* by Mirza Rafi'a, edited by Iraj Afshar, History Office (Collection of Historical Documents and Resources), Tehran: Foundation of Dr. Mahmoud Afshar's Endowment, Volume 1. [In Persian].
- Mirza Rafi'a. 2006. *The Rules of Kings*, edited by Mohammad Ismail Marchinkovski, translated by Ali Kordabadi, introduction by Mansour Sefatgol, Tehran: Ministry of Foreign Affairs. [In Persian].
- Nasiri, M. A. N. 1991. *Titles and Salaries during the Safavid Dynasty*, edited by Youssef Rahimlu, Mashhad: Ferdowsi University Press. [In Persian].
- Nikbin, Sara; F. F. 2010. An Examination of the Painting Sessions at the Chehel Sotoun Palace within the Context of Safavid Art, *Art Monthly*, Issue 150, Esfand, pp. 103-94. [In Persian].
- Wali Isfahani, M. Y. 2003. *Celestial Garden: Iran during the Reign of Shah Safi and Shah Abbas II (1071-1038 AH)*, edited by Mohammad Reza Nasiri, Tehran: Cultural Heritage and Historical Figures Association. [In Persian].
- Vasaf al-Hadra, Abdullah. 2009. *The History of Vasaf al-Hadra*, edited and introduced by Alireza Hajiyan Nejad, Tehran: University of Tehran Publishing and Printing Institute. [In Persian].